

A *hogyki* és társai: egy sajátos kötőszó fajta az ómagyar korból

Dömötör Adrienne

1. Bevezetés

Dolgozatommal – amely egy korábban sokszor érintett, de részletekbe menően meg nem vizsgált kötőszó fajta kialakulását és használatát kísérli meg leírni – a konferencia-felhívás alapvetéséhez is szeretnék hozzászólni. „Ma már széles körben elfogadott az a nézet, hogy egy-egy nyelv változása során nem a felnőttek grammatikája módosul, hanem az anyanyelvüket tanuló gyerekek sajátítanak el a korábbi generációk grammatikájától némileg eltérő nyelvtant” – szól a felhívás első mondata (<https://btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszekek/angol-amerikai-intezet/elmeleti-nyelveszet-tanszek/nyelvelmelet-es-diakronia-2013>). A jelenség, amelyről az alábbiakban szó lesz, nem támasztja alá az idézett megállapítást, amelynek széles körű elterjedtsége egyébként is sokkal inkább az elméleti megközelítésekre vonatkozatható, semmint a szociolingvisztikai elemzések tanúságára, különös tekintettel a történeti vizsgálódások lehetőségeire, illetve eredményeire. Egy frissen megjelent történeti szociolingvisztikai kézikönyv tanulmányírója a szakirodalmi vélekedéseket is összegezve így fogalmaz: „a változásokat a nyelvi újítók szítják, de »nincs rá bizonyíték, hogy az innovátorok a gyerekek lennének«”, majd hozzáfűzi: a nyelvvelsajátítás eredményeképpen kialakuló új „mintákat ráadásul nehéz a történeti korpuszok anyagára támaszkodva kikutatni.” (Kielkiewicz-Janowiak 2012.¹ in: Hernández-Campoy–Conde-Silvestre 2012; az első idézetbe foglalt idézet: Raumolin-Brunberg 2005: 47.)

1.1. A dolgozat témája, anyaga és felépítése

A *hogyki*, *hogymi*, *hogymely* kötőszó csoport tagjai zömmel a XV. századból és a XVI. század első háromnegyedéből adatolhatók². A kötőszó-összetétel keletkezése többféleképpen is elképzelhető, levezethető. Bár a lentebbiekben

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakronia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 42–62.

¹ A kötet letöltésre engedélyezett online változata nem tartalmaz lapszámokat.

² A *hogy* + határozószói vonatkozó névmások összetételeit – *hogymikor*, *hogyhová* stb. – az adatok csekély száma miatt nem vizsgálom.

megkíséreltek állást foglalni az egyes magyarázatok valószínűségével kapcsolatban – a korábbiakkal és az általam felvetettekkel egyaránt –, az adatok nem túl nagy száma azonban óvatosságra kell hogy intsen a megállapítások teljes bizonyosságát illetően.

A dolgozat közel 170 adat vizsgálatára épül (a jelenség gyakoriságához mérten ez kifejezetten jelentős számnak tekinthető – erről l. lentebb is). Az anyaggyűjtés kilenc teljes művet ölelt fel – olyanokat, amelyek az előzetes vizsgálatok szerint az adatolás szempontjából ígéretesnek mutatkoztak –, s további adatok származnak műrészek feldolgozásából, tallózó adatgyűjtésből és a korábbi szakirodalomból. (A feldolgozott – végigolvasott – teljes művek: JókK., FestK., VirgK., MargL., PéldK., CornK., DomK., HorvK., Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*.)

A vizsgálandó kötőszók létrejöhetnek természetes módon lezajló nyelvi változások részeként, de nem lehetetlen, hogy emellett tudatos nyelvi beavatkozás is besegített a terjedésükbe, a kódexek kori fordításirodalom nyelvújító szándékának egyik megnyilvánulásaként. Használatuk szórványos, és nyelvtörténeti léptékkal mérve korlátozott idejű. Generációs különbségek nem látszanak megragadhatónak, fordítói iskolák szerintiék viszont esetleg igen. A kötőszó fajta élőnyelvi jelenlétéről nincsen mód következtetéseket levonni, annak ellenére, hogy a fordításirodalom alkotásain túl magyarul született szépirodalmi művekben, sőt anyanyelven írt levelekben, valamint egészen kivételesen egy XVII. század legeleji per szövegében is felbukkan. Iskolázottságuk, olvasmányaik, napi gyakorlatuk révén ugyanis az ilyen szövegek alkotói egy meghatározott írásos műveltségi környezet részesei voltak (latin-magyar kétnyelvűséggel is színezve); írásbeli nyelvhasználatuk így nem feleltethető meg magától értetődően a mindennapok élőnyelvével.

A tanulmány felépítése a következő. Először összefoglalom, milyen érvek szólhatnak a *hogy* és a relatívum fúziója mellett, illetve ellen (2. pont). Magam – ahogyan ezt már a cím és a bevezető rész is elárulta – feltételezem a fúziót, bár tisztában vagyok vele, hogy ezen álláspont sem problémátlan. (A dolgozat további részeinek tanulságait azonban az ettől eltérő állásfoglalás sem érvényteleníti, hiszen két önálló elem kombinációjának szokásossá válása fúzió feltételezése nélkül is hasonló kérdéseket vet fel.) A következőkben röviden áttekintem az ómagyar kori összetett kötőszók kialakulásának a TNyt.-ben (és azt azt megalapozó nyelvtörténeti szakirodalomban) számon tartott jelenségét (2.1. pont). Ezután összefoglalom a *hogy* + *ki* típusú kapcsolat nem túl terjedelmes szakirodalmát, már itt felvetve, milyen kialakulási folyamatok jöhetnek szóba (3. pont). A továbbiakban sorra veszem és több helyen pontosítom a kialakulással kapcsolatos feltételezéseket. Először azokat a mondatkapcsolatokat vizsgálom, amelyekben a *hogy* kitételének lehetőségét kétféle szerkezeti variáns megléte nyújthatja: a következményes, a cél-(vagy ok)határozással, valamint a lényegi tartalomadással érintkező mondat-szerkezeteket (4.1. és első három alpontja), majd bemutatom azt a véleményt, amely az előbbi típusokból kiinduló analogikus továbbterjedést állítja (4.1.4.).

Ezután szemügyre veszem ez utóbbi valószínűségét, és amellet próbálok érvelni, hogy analógia helyett egy másik, az előbbinél általánosabb – a szakirodalomban éppen csak felvetett, majd elejtett – folyamattal kell számolni: a *hogy* kötőszó szerkezetfüggetlen terjedésével. Ennek kapcsán tárgyalom a *ki* típusú névmások mondatbevezetőként való morfológiai egyértelműsítésének esetét, és kitérek egyes latin szerkezetekre is, amelyek bizonyos fordítási javaslata – egy másik szálon – rásegíthetett a kialakulóban lévő mintára (4.2. és alpontjai). A *hogy* önálló terjedésének feltételezése nem érvényteleníti a 4.1. első három alpontjában tárgyalt magyarázatokat; a különböző keletkezési módokat egymás mellett is lehet szó, és véleményem szerint az adatok típusai éppen erről vallanak. (Sem kizárólagosság, sem teljes bizonyosság – ahogyan a nyelvtörténeti kutatások során megannyiszor – nem állítható.) A teljesség kedvéért ezután kitérek a mondathatárok újraelemzésével kapcsolatos magyarázattípusra is, amelyet azonban „mellékszálnak” tekintek az előbbieken vizsgált és valószínűsített folyamatok tükrében (4.3. pont). Ezek után az időbeli és gyakorisági kérdéseket tárgyalom (5. pont), végül pedig azt tekintem át, megragadhatók-e grammatikai tendenciák, illetve szociolingvisztikai vagy a műfajokat illető tanulságok a *hogyki* ~ *ki* típusú váltakozással kapcsolatban (6. és alpontjai).

2. *Hogyki* vagy *hogy ki*?

Mennyiben tartható a *hogy* + *ki* ~ *mi* ~ *mely* együttese összetett kötőszónak? A magyar nyelvtörténeti szakirodalom korábban mutatott némi ingadozást atekintetben, hogy megtörténtnek tekinti-e a két elem fúzióját, avagy sem, majd a TNYt.-ben az a vélemény kerekedett felül, hogy összetett kötőszóval van dolgunk. Magam is ehhez a felfogáshoz szeretnék csatlakozni.

Ha megvizsgáljuk az adatokat az egybeírás / különírás kérdésében, azt tapasztaljuk, hogy – bár tudvalévő, hogy a helyesírás konzervatív jellegű, azaz hajlamos jó ideig tovább őrizni a nyelvi változás előtti állapot írásképét – rendszeresen találkozni egybeírt formákkal is. A MargL. relatíve bőséges adatállományában (részletesebben l. lentebb) például az adatoknak csaknem a felében, 44%-ában egybeírva szerepel a kötőszó. Ez igen figyelemre méltó tény, még akkor is, ha tudjuk: a helyesírást grammatikai kérdésekben általában sem tanácsos megfellebbezhetetlen döntőbíróul segítségül hívni, normát nélkülöző korszakokban pedig különösen nem.

A *hogyki* megfelel ugyanakkor a szóösszetételi kritériumok közül (vö. Kenesei 2000: 81–87) a megszakíthatatlanság feltételének: az adatok tanúsága szerint a *hogy* és a vonatkozó névmás együttese tipikusan nem tűr meg közbülső elemet.³ (Ellenkező viselkedést mutat például a *ha* + *ki* típusú együttállás,

³ A megállapítást egyetlen (hapaxgyanus) adat gyengíthetné a következő – nem minden nyelvhasználati zavar nélküli – mondatban, amelyben egy *honnén* + *kiből* és egy *hogy* + *azkiből* áll párhuzamban: 1582: *Az el pŭstŭlaf felol az Banis nem Igafat montanak mert ő felsjege adot űot eg- paraft embernek ot- eg- haz vleft öda mentenek az faz harmaul az vagi menien honen kibol ki*

amelyben két önálló szó vesz részt: a *ha* kötőszó és a határozatlan névmás: Mt. 5.42: *ha kedýglen ký mýt keer thwled, agýad neký* (JordK. 368); *ha te es mit tudsz, írd meg* – NádL. 1556: 15.) A szóösszetétel kritériumai közül a másik kettő: a tagonkénti módosíthatatlanság és az együtt mozgatás próbája esetünkben nem alkalmas a tesztelésre.

Az univerzális modell felől közelítő kutatók azt látják indokoltnak, hogy a *hogy* mondatbevezetőt és a vonatkozó névmást két önálló elemnek tartsák. Általában úgy vélekednek, hogy az utóbbinak nem tulajdonítható mondatbevezetői szerep. A pusztán vonatkozó névmással kezdődő szerkezetek úgy tekintendők – ami a két elem önálló mivoltát támasztja alá –, hogy élükön, a vonatkozó névmás előtt, egy kitöltetlen hely képviseli a mondatbevezető pozícióját. A mai magyarban erre a helyre odakerülhet a *mint*, a régiségben pedig ugyanígy realizálódhatott például a *hogy* is, amint ezt a korábbi *hogy* + *ki* típusú együttállások is mutatják (Kenesei 1992: 588).⁴ A vonatkozó névmás, előtte a kitöltetlen vagy kitöltött hellyel: operátor. A relatív ciklus működése – a terminus a névmási elem → vonatkozó operátor → funkcionális fej grammatikalizációt írja le – megmutatja: az operátor és a mondatbevezető különbségét az adja, hogy az előbbi, a mondatbevezetővel ellentétben, nem tette meg a ciklus utolsó lépését. Megmaradt korábbi szintaktikai szerepe, azaz nem vált pusztán szintaktikai szóvá (funkcionális fejjé). (Bácskai-Atkári 2013: 301–302.) Ezek a vélemények azonban, amelyek szerint a vonatkozó névmások nem lennének kötőszónak tarthatók, az univerzális modell keretében vizsgálódó kutatóknál sem kizárólagosak (l. pl. É. Kiss 1998: 143 és kk.: „A vonatkozó névmásos kifejezés (...) [+ kötőszó] jeggyel rendelkezik” stb.).

De bárhogy határozzuk is meg a vonatkozó névmás státusát, a *hogy*-nak és a *ki*-nek tulajdonítható kétféleség nem elégséges érv a fúzióval szemben, hiszen összetett kötőszók nemcsak két mondatbevezető kapcsolatából jöhetnek létre, az operátorok is forrást kínálnak a folyamathoz (l. pl. a *csak*, az *is*, a *nem* részvételét az összetett kötőszók keletkezésében).

2.1. Összetett kötőszók az ómagyar korban

A kötőszók keletkezésének egyik közismert módja az a számos nyelvből adatolt és elemzett grammatikalizációs folyamat, amelynek eredményeképpen az új elem két egymás mellett álló szó együtteséből áll elő. A kialakulás három,

hotanak. mirol tug· a Aft kegmed· hog· csak eg· eftendon is Beczben egi nehani Caput peczetelnek be hog az kibol ki hotanak (JobbL. MNy. 54: 558). Vö. továbbá az irodalomban többször hivatkozott (pl. Batta 1908. 48) XX. századi nyelvjárási szerkezeteket (amelyek létrejötté azonban minden valószínűség szerint későbbi mondatvegyüléssel magyarázható): *annak vóna egy áma-fája, hogy akijen három esztendeje áma nincsen*.

⁴ Bár téves a szerzőnek az a megállapítása, hogy a *hogy* + vonatkozó névmás együttállása gyakori jelenség lett volna, tény, hogy a szerkezeti lehetőség meglétét – legalábbis a vizsgált korra vonatkozóan – a kis számú előfordulás is igazolja.

egyszerre meglévő alapfeltétele a jelentésbeli (funkció szerinti) alkalmasság,⁵ a gyakori együttes előfordulás és a megfelelő pozíció. Mondatbevezetők esetében ez mindenképpen az érintett tagmondat első helyét, illetve a két szomszédos tagmondat határán lévő szomszédos helyzetet jelenti (de más típusú, kevésbé kötött szórendi helyű kapcsolóelemek létrejöttében is kiemelt szerepe van a tagmondatéli pozíciónak).

Az ómagyar kor tekintélyes számú példát szolgáltat a jelenségre (vö. pl. Juhász 1992: 786–94). A forrásszófajok sorában többnyire (bizonyos típusú) névmások, határozószók, névutók, partikulák és már meglévő kötőszók regisztrálhatók – így keletkezett többek között az *azután*, a *mindazonáltal*, az *ugyanis*, a *mégsem*, illetve a későbbiekben kihalt *demaga*, *viszonellen*. (Ritkább, amikor igéből és bővítményéből válik kötőszó, mint a *tudniillik*, a *jóllehet* és a hamar kiveszett *tudnimélt*.)

A fúzió gyakran nem pusztán a két (vagy több) érintett elem, hanem a mondathatárok újraelemzésével is jár. Ilyen változás például, amikor a főmondat végén utalószóként álló névmás és a mellékmondat élén álló kötőszó forrad új egységgé, például: *aki*, *ami*, *úgyhogy*, *úgymint* és a kihalt *olymely*. Fúzióval két alárendelő kötőszó együtteséből is keletkezhet új elem. A forrásszerkezet két összetevője ilyenkor többnyire a kötőszóval induló mellékmondat és az ennek kötőszava után beékelődő, szintén kötőszóval kezdődő további alárendelt mondat (az efféle szerkezetek táplálhatták például a *hogya* és a *mintha* forrásait; bár ezekben a tagmondathatár-eltolódás és a kötőszók fúziója tagmondatellipszissel is megvalósulhat, l. pl. Juhász 1992: 792).

A példák között eddig nem szerepeltek a *hogyki*-féle kötőszók. Ezek kialakulásáról a lentebbiekben lesz szó.

3. A *hogyki*-féle kötőszókról

A legelterjedtebb általános alárendelő kötőszó és a relatívum társulásából létrejött összetételt nem regisztrálja Heine–Kuteva grammatikalizációs lexikona (2002). Európán kívüli példát nem is várhatunk, mivel a vonatkozó névmás szokatlan a nem európai nyelvekben (Diesel 1999: 120). Korábbi szakirodalomra hivatkozva a Harris–Campbell szerzőpáros (1995: 289) viszont megemlíti egy közismert, a magyaréhoz hasonló kötőszó-együttállást az angolból: egy nyelvtörténeti folyamat egyik állomásaként a XIII. században a *that* korabeli formája, amely mutató névmásból ’hogy’ szerepű kötőszóvá grammatikalizálódott, az ún. független (más terminológia szerint ál-) vonatkozó mellékmondatokban együtt szerepelhetett a *wh*-névmásokkal. Az, hogy a *that* az alaptaggal rendelkező vonatkozó mondatok bizonyos fajtáiban egyidejűleg önálló relatívumként is állhatott – és állhat ma is –, lazábbnak mutatja az angol és a magyar kötőszó-kettősök párhuzamát. A különbség a kiegészülés sorrendjén

⁵ Leggyakrabban a funkciósók különböző csoportjai, ritkábban bizonyos típusú igék vesznek részt a folyamatban.

alapul: a magyarban a relatívum mellé került a szerkezetbe a *hogy*, míg az angolban a 'hogy' mellé a relatívum.

Amióta a *hogyki*-t 1891-ben felvette címszavai közé a Nyelvtörténeti Szótár (2. 293), a mondat történettel foglalkozó grammatikákba is bekerült.⁶ Simonyi Zsigmond mondatánát követően (1882: 2. 86) kisebb vagy nagyobb súllyal szerepel Galambos Dezsőnek a vonatkozó mellékmondatokkal foglalkozó tanulmányában (1907: 15–8), Klemm Antal mondatánában (1942: 490), Rácz Endrének a következményes mondat szerkezetekről szóló könyvében (1963: 44–5, 85–7). A TNyt. ómagyar kori köteteinek több fejezete is kitér rá: Juhász Dezső a kötőszóknál (1992: 792–3), G. Varga Györgyi a névmásoknál (1992: 536–8) tárgyalja. Az alárendelő mondat szerkezetek közül elsősorban Dömötör Adrienne-nek a minőségjelzői (és értelmező jelzői) alárendeléssel foglalkozó fejezetében esik szó róla (1995: 674; 691–2), de Haader Leánál más alárendelő mondat típusokkal kapcsolatban is megjelenik (pl. 1995: 660). A középmagyar korszakra vonatkozóan a *hogyki*-t Dömötör Adrienne-nek a TNyt. középmagyar kori kötetébe készült fejezetei említik a minőségjelzői, illetve az áljelzői mellékmondatokkal kapcsolatban (2006: 43; 2008: 45).

A kötőszótípus létrejöttének magyarázata a szakirodalomban többnyire azzal a kérdéssel fonódik össze: mi indokolja, hogy a vonatkozó mellékmondatok élére „többletként” odakerül a *hogy*? A feltételezések általában arról szólnak, hogy a kétféle kötőszó külön-külön került egymás mellé bizonyos típusú tagmondatok élén, és az így létrejött kötőszó kombináció terjedt át – összetett kötőszóként grammatikalizálódva – másféle szerkezetekre is (4). Az összetett kötőszó forrásai között elsősorban a következményes jelentésárnyalatú (1), a célhatározói (2) (és ritkán egyéb alárendelő), valamint a lényegi tartalomadó *hogy* kötőszós (3) mondat szerkezeteknek a vonatkozó kötőszósakkal való átfedő jelenlétét szokás számon tartani.

- (1) *m̄yuel̄y valam̄yt olyat · hogky tegedet epehen* (HorvK. 260)
- (2) *keet fratert ada ̄mellej̄e hoig k̄yk ̄t̄het k̄j̄s̄s̄irnik* (SzékK. 338)
- (3) *ha cryftws oly allat wolna hogy kiben wolna egy természet* (ÉrsK. 491)
- (4) *Ez soror kat`ina vala az · hogk̄y latta vala* (MargL. 218)

A kialakulási magyarázatok között – mellékszálként – rendszeresen helyet kap a kötőszó-összetételek keletkezésének más esetekből is ismert módja, a tagmondathatár-újraelemzés is. Amikor a két kötőszó szomszédos pozícióba került – a *hogy*-gyal indított mellékmondatba egy vonatkozó kötőszóval kezdődő további alárendelt mondat ékelődött be –, használati szabályuk átértelmeződhetett:

⁶ A dolgozat további részének megállapításaiban az egyszerűség kedvéért a leggyakoribb ide tartozó kötőszó, a *hogyki* reprezentálja a típus mindhárom kötőszavát (*hogyki*, *hogymi*, *hogymely*), hasonlóképpen a *ki* említésével utalok a vonatkozó névmás mindhárom variánsára (*ki*, *mi*, *mely*).

- (5) *Azt paranczolom nektek. hog kyk xp̄usnak hazasagara vattok meg gj̄wrwzuen. [...] h̄gyj̄etek nekem venne mj̄ndenewnnen bj̄zonsagewtnek* (VirgK. 135)

Háttérben maradt a szakirodalomban ugyanakkor az a korábbi felvetés, amely szerint a *hogy* az alárendelt tagmondatok általános jelölőjeként indult volna terjeszkedésnek. Magam az erre a lehetőségre építő magyarázat érvényessége mellett szeretnék majd érvelni (l. lentebb).

4. A *hogyki* (*hogymi*, *hogymely*) keletkezése

A fentebbiekben felsorolt keletkezési lehetőségekről a jelen tanulmányhoz gyűjtött adatállomány elemzésével a következő részletesebb és helyenként módosított kép rajzolódik ki.

4.1. Szerkezeti kombináció. Analógiás továbbterjedés?

Bizonyosfajta tagmondat-együttesekben a külön-külön kitett két kötőszó összetorlódására két szerkezeti variáns teremt lehetőséget. Egyik megoldásként adott a vonatkozó kötőszós mellékmondat, amelyben a vonatkozó névmás a főmondat egyik névszójára utal vissza (s a mellékmondatban viselt mondatrészi szerepének megfelelő alaki kitevőkkel rendelkezik):

- (6a) Semmi oly jót nem tehettek, kivel az elveszett szüzesség megtérjen.
(7a) Bocsássad emberedet, kinek adnám bizonyágomat.

Másik megoldásként adott a *hogy* kötőszós mellékmondat, amelyben ugyanez az anafora egy – kitett vagy odaérthető – mutató névmás által áll elő (illetve [+ személy] jelentésjegyű alaptag esetén választhatóan vagy kötelezően személyes névmás által). Ez a mutató vagy személyes névmás ugyanazzal a mondatrészi szereppel és az annak megfelelő formával rendelkezik, mint a másikfajta szerkezetben a vonatkozó névmás:

- (6b) Semmi oly jót nem tehettek, hogy (azzal) az elveszett szüzesség megtérjen.
(7b) Bocsássad emberedet, hogy neki adnám bizonyágomat.

A két megoldás kombinációjában mind a két kötőszó ott áll a mellékmondat elején (és így nem lehet kitenni a relatívumnak megfelelő mutató, illetve személyes névmást, hiszen a visszautalás szerepköre be van töltve):

- (6c) *femmy oly yot nem tehettek · hog kyuel az el vezet vzzeffeg meg teryen*
(CornK. 141r);
(7c) 1512: *boczasad emberedeth hogy kynek adnam byzonsagomath*
(KárOkl. 3:86)

Szerkezeti kombinációval a következő három alpont alatti eseteket lehet magyarázni. A negyedik alpont alá sorolható adatokra ez a magyarázat nem vonatkoztatható; ezekben a *hogyki* megjelenését a kötőszó analogikus továbbterjedésével szokás indokolni. A továbbiakban majd ellenvetést szeretnék tenni ez utóbbi magyarázattal kapcsolatban.

4.1.1. Következményesség

Rácz Endre a *hogyki* típusú kötőszó keletkezési terepének a következményes jelentésárnyalatú jelzői mellékmondatos szerkezeteket tartja.⁷ (A lehetőséget elsőként Simonyi említi, Klemm csak a felsorolás szintjén számol vele, Galambosnak pedig pusztán a példái utalnak rá.) A következményes tartalmat hordozó mellékmondat mint a kötőszótípus fontos forrásvidéke a továbbiakban is jelen van a szakirodalomban (Juhász). A vonatkozó kötőszós mellékmondat impliciten fejezhet ki következményességet, a *hogy* kötőszó a jelentéstartalmat explicitté teszi. A *hogyki* kötőszó tartalmazza tehát a következményességet implicitté tévő *hogy*-ot, miközben a vonatkozó szerep jelöléséről sem mond le (ilyen adat szerepelt az (1), (6c) példákban is):

- (8) *Se lelesseek ez zvezben oly dolog · hogky az ev felsegenek zemeyt meg bantanaya* (HorvK. 117)
- (9) *olly nagy kisirtet iõne reaiokis, hogy ki miat mindennap [...] bûmben esnenec* (Örd. 828a)

4.1.2. Cél- és okhatározás

Többször említik a szakirodalomban a vonatkozó névmási kötőszós jelzői mellékmondatoknak a célhatározói (ritkábban okhatározói vagy másfajta) alárendeléssel való érintkezését is (Simonyi, Rácz, Juhász, Haader, Dömötör 1995; 2008). A jelzői típusú mellékmondat, miközben vonatkozó kötőszóval formailag az utalószó nélküli névszói alaptaghoz kapcsolódik, a főmondatbeli cselekvés célját is megadja, s ez utóbbi kapcsolódást teszi pregnánsabbá a *hogy*-gyal. A *hogyki* ebben a szerkesztésmódban a latin *qui* kétféle fordítási lehetőségének küzdelmét is mutathatja (Rácz im. 86): a vonatkozó névmás a szó szerinti, a *hogy* a célhatározói mellékmondatokra a magyarban jellemző megoldás. A céladással való érintkezés – a mellékmondatok egyaránt utóidejű mivolta miatt – az áljelzői szerkezetekre jellemző (ilyen adat szerepelt az (2), (7c) példákban is):

- (10) *meltoltassal nyjernj ennekõm malasztot hogj kywel erõssen en ellene alhassak ez vilagnak [...] kesertetinek* (KrizaK. 78)

⁷ A külön nem jelzett szakirodalmi helyek a 3. pont alatt felsorolt kiadásokra és lapszámokra hivatkoznak.

- (11) 1588: *vthi keolcheg wnknekis gongiat vijelhetne'k. hoga kiül eo Felfegett Megh találhatnank* (JobbL. MNy. 46: 272)

Ritkán az okhatározói szerkezetek érintkezése is regisztrálható:

- (12) *dycheyvetyeen dorotheanak ifteneet · hoga ky februar hauaban rofakat es almakat kevldhet* (CornK. 129r)

Nem példátlanok másfajta alárendelő érintkezések sem, de igen szórványosak.

4.1.3. Lényegi tartalomadás

Néhányan számontartják – a különböző korok eltérő terminológiájával élve – a vonatkozó, azaz részleges tartalomadó szerkezetek és a *hoga*-gyal kapcsolódó, azaz lényegi tartalomadó szerkezetek érintkezését (Klemm, Rác, Dömötör 1995; 2006.). Ritkábban előforduló jelenségről van szó, amely leginkább a mutató névmások tartalomadásakor állhat elő (1), (13), illetve esetleg számba vehetők azok az esetek, amikor a tartalomkifejtés kettős: az egyik főnév esetében lényegi, míg a másik esetében részleges (14):

- (13) *ninLen elendő embor ol' hoga ki vter latvan touabba elhessen*
(NagyszK. 11)
- (14) *Ezenkeppen byzoneytatyk meg az fegyuer vifelevnek hyvsege. hoga ky illyen vezedelemre vete magat ev vraert* (CornK. 88r)

4.1.4. Analógia?

A korábbi pontok alatt sorra vett szerkezeti típusok a *hoga*-vel álló szerkezeteknek csak egy részét adják. Sok mondatban az összetett kötőszó jelenléte nem magyarázható szerkezeti kombinációval, vagyis azzal, hogy a *ki* mellé társuló *hoga* önálló funkciót hoz be az együttesbe. A (4), (15), (16) ómagyar, a (17–20) középmagyar kori példákat tartalmaz (az utóbbiak sorában először két prózai, majd két verses adattal):

- (15) *nagy heu idwn hagnajak az hegiat. hoga ky igen nagy vala* (VirgK. 46)
- (16) *halalos b'yn, Az ol' kéwansaagh, Awağ g'oniqr'vségh, hoga mel', lezen valam' teremtett Allathoz, az ystennek felette* (SzékK. 170)
- (17) *az az ah Christus hoga ki az istennek minden mi hozzank ualo irgalmasagat [...] telliesegel meg ielenti* (Ozor. C3b)
- (18) 1555: *Eg, eg Jspanyor leanth w'ytök, hoga ky'nek Rwhazatth'yokra ty'zer tebbet kel költhenötök* (BSvKL. 74)
- (19) *vala egy bent attya hoga kit az vr Isten, az nagy Abrahamnac fel neueftet vala* (Hoffgr. L2a)
- (20) *Leua ala indulattya hamar lön Balaffi Menyhartnac hoga ki nagy buara lön* (TKr. c3a)

Ezt a fajta használatot – Klemmtől kezdve – többnyire a *hogyki* analógiás továbbterjedésével szokták indokolni.

Magyarázatként kínálkozik még a *hogy*-nak mint az alárendelés általános, szerkezetfüggetlen jelölőjének a terjedése is – ezt korábban Simonyi vetette fel mind az itt érintett szerkezetekkel, mind a függő kérdésekkel kapcsolatban (im. 85). Erről, valamint arról, miért ez utóbbi magyarázat mutatkozik megfélelőbbnek, a lentebbiekben lesz szó.

4.2. A *hogy* szerkezetfüggetlen terjedése

Az analógiás magyarázathoz szükség van arra, hogy számontartsunk kiinduló szerkezeteket, amelyekben bizonyos okokból létrejött a jelenség, amely azután a későbbiekben továbbterjedt más szerkezetekre, olyanokra, amelyekben a megjelenése már nem indokolható közvetlen grammatikai okokkal. A *hogy* önálló terjedését fogadva el magyarázatként, nem szükséges feltételezni korábban keletkezett – és a későbbiekhez mintául szolgáló – szerkezeteket. Ugyanakkor nem kell kizárnunk annak lehetőségét, hogy a *hogy* önálló terjedése mellett másféle, a *hogy*-nak kedvező folyamatok is teret nyerhettek, olyanok, amelyek – ettől az általános jelenségtől eltérően – csak bizonyos mondatípusok kötőszóhasználatára jellemzőek (következményesség, cél- és okhatározás, lényegi tartalomadás: l. a **4.1.1.–4.1.3.** pontok alatt, ill. az (1)–(3), (6c), (7c), (8)–(14) adatokban).

Az analógiás továbbterjeszkedésre építő magyarázatot az adatok arányai megkérdőjelezzik. A kötőszó kialakulására legesélyesebb szerkezet, a következményes mellékjelentést hordozó mondatkapcsolat is periférikus jelenségnek mutatkozik ahhoz, hogy analógiát kínáljon az összes többi szerkezet számára – de elenyésző kisebbségben van jelen az adatok között a fentebb tárgyalt típusok bármelyike is. A XVI. század második évtizede tájékán keletkezett és itt tüzetesen átvizsgált kilenc kódex adatainak például mindössze kb. 10%-a sorolható a szerkezeti kombinációval létrejöhethető – a kétféle kötőszó önálló funkciójával indokolható – típusokhoz. Az analógiás elterjedés esetében így az is benne foglaltatik a feltételezésben – még ha kimondatlanul is –, hogy ezek a meglehetősen ritka szerkezetek lettek volna hatással a „maradék” kb. 90%-nyi *hogyki*-t tartalmazó mondatra.

Az arányokat is tekintetbe véve tehát sokkal inkább a másik feltételezéssel kell számolni, amely egy szélesebb hatásugarú folyamatban, a *hogy* szerkezetfüggetlen terjedésében gondolkodik: a kötőszó mint az alárendelés általános jelölője elkezdett megjelenni a relatívummal bevezetett tagmondatok élén is. Ez a feltevés – a fentebb már elmondottak értelmében – tehát nem zárja ki, hogy lehettek olyan szerkezetek is, amelyekben a *hogy* jelenlétét valamely jellemző szerepe támogatta, ugyanakkor megengedi, hogy a *hogy* ezektől függetlenül is megjelenhessen bármely vonatkozó szerkezetben.

A kötőszó általános terjedését feltételezve ugyanakkor váratlan jelenség, hogy a folyamat megszakad. (Amíg például a függő kérdések mondatbevezetőjeként a szerkezetbe bekérétszkező *hogy* jelensége a mai napig stabil.)

Érdeemes viszont felfigyelni arra, hogy a *hogy + ki* összetétel a formáját tekintve emlékeztet a *ki* elé klitizálódó *a(z)* esetére. (Innen nézve érthetővé válik – ha első közelítésre meglepőnek hathat is –, miért sorolta a *hogyki*-t a TNyt. névmási fejezetének írója az előtagos vonatkozó névmások közé; l. G. Varga ih.) Az *a(z)* + *ki* és a *hogy + ki* összetételekben mindkét előtag alkalmas volt arra, hogy a *ki* típusú névmás mondatbevezető voltát morfológiailag egyértelműsítse: az *a(z)* az ismert újraelemzés révén, a *hogy* pedig legfőképpen az alárendelés általános jelölőjeként való terjedése nyomán. (Ez a gondolat összetalálkozik SIMONYI felvetésével, amely szerint a *hogy* esetleg a határozatlan névmástól még teljesen el nem különült vonatkozó névmás szerepének megerősítésére szolgálhatott; im. 85). A két jelenség eleinte egymás mellett indult terjedésnek. Míg azonban az *a(z)* előtagos relatívum a későbbiekben egyre gyorsuló tempóban terjeszkedett,⁸ a *hogyki* összetétel a XVI. század vége körül eltűnik a nyelvhasználatból. Vagyis az előbbi lett a konkurenciaharc győztese – illeszkedve a mutató névmás klitizálódásának a korban igen erőteljes modelljéhez (l. pl. Haader 2008. 80–82) –, az utóbbi pedig vesztésként szorult vissza.

4.2.1. Rásegítés egy latin minta alapján

A nem túl intenzíven nekilendülő majd megszűnő terjeszkedést egy másik szálon a fordítási eljárások bizonyosfajta megoldása és ennek továbbhagyományozódása is segíthetett megalapozni. A *hogy* ezekben a mondatokban – noha csak adott szerkezetekre jellemzően – ugyanúgy nem hordoz saját, eredeti funkciót, ugyanúgy pusztán morfológiai változatként kerül oda, mint a fentebbi esetben.

A latinban a 'hogy' jelentésű *quod* kötőszó alakilag egybeesik a *qui*, *quae*, *quod* vonatkozó névmás semleges nemű alakjával. A semleges nemű *quod* áll – többek között – független vonatkozó mellékmondatokban, illetve bizonyos névmási alaptagok mellett is. A *hogyki* az ugyanilyen típusú magyar tagmondatkapcsolatokban is – rendelkezzenek latin eredetivel vagy sem – rendszeresen előbukkan: (21), (22): független vonatkozó mellékmondatokban, (23), (24), (25): névmási alaptagok mellett (ez a típus a *hogyki* használatának tekintetében részben átfedést mutat a következményes és a lényegi tartalomadó szerkezetekkel):

- (21) *cristufnak zerelmeert meg vtala menden fewldyeket es testyeket. Hogky nagy tekkelleteffegnek dolga* (CornK. 125v) ~ *quia amore Christi contempsit omnia terrena et carnalia: quod est magnae perfectionis*
- (22) 1553: *ez Krwsyth mya az zegenssegnek sokbol wayon bantassa, hogy ky mya ez haznak sokbol wayon fogyathkozassa mosthanys* (LevT. I. 107)

⁸ A minőségjelzői szerkezetekben például a XVI. század második-harmadik harmadában még csak 8,3%-kal, a XVII. században már 30,6%-ban volt jelen (a TNyt. középmagyar kori törzsanyaga alapján; Dömötör 2008. 47).

- (23) *Mert femmi ninczen el fedezue / hog̃ mell' iõuendõre meg ne ñilatkozzik / ęs femmi el titkolt dolog ninczen / hog̃ mell meg nem tudattatik iõuendõre* (SÚT. I. 103a) ~ *Nihil autem opertum est, quod non reveletur, neque absconditum, quod non sciatur*
- (24) *Ez soror katerina vala az ·hogkj latta vala* (MargL. 218)
- (25) *Ha pedig ualamit oliat mondnak hog̃ kit irasbol nem bizonyithatnak*
(Ozor. C1a)

A magyarban – a latin kötőszóhasználatától immár eltávolodva, de valószínűsíthetően az onnan származó séma nyomán – az értelmezői helyzetben ki nem tett névmás (utalószó) mellett sem kivételes a *hogyki*:

- (26) *bjzonsagot tevttek az sororok · jelessevl Soror jolent hogkj vala secrestjeres soror* (MargL. 14)
- (27) *Kezdetyk dychevfeges zent Ilona azzonrol ygen zeep tanufag hogy ky vala romay nagyfagos chazarne azzony* (CornK. 141v)

Bár a latin kötőszóknak megvannak a szokásos magyar megfelelői a fordításirodalomban (a 'hogy' háttérében álló *quod*-ra vö. pl. Haader 1995: 522, 531, 551), lehetséges, hogy ilyen esetekben némely fordítók (iskolák?) az alaki érintkezést a két kötőszó együttesével javasolták visszaadni.⁹ Ez összehasonlítható a *hogy* terjedésének fentebb valószínűsített folyamatával.

4.2.2. Kétféle származás, kétféle váltakozás

A kötőszóhasználati változatok – a *hogyki* kétféle típusú keletkezésének megfelelően – a következők voltak (a *hogyki* minden esetben messze kisebbségben maradó mellékvariáns):

a) A *ki* és a *hogyki* típus a jelentés- és értelmezésbeli többletet nem viselő vonatkozó mellékmondatokban váltakozik (azaz ott, ahová a *hogy* a kötőszó önálló terjedésének folyamataiban került):

- (28a) *nagyj kyaltassal te zent lelkoðeth kj boczatad. hogj kj kyaltas vram Iesus te zent jstensegy hatalmadnak wala jegye* (CzechK. 34)
- (28b) *nag kajaltassal the zenth lelked kj bochatad: kj kajaltas wram Jesus: the zent Istensegy hatalmadnak wala jegye* (GyöngyK. 21)
- (29a) Lk. 12,2: *Mert femmi ninczen el fedezue / hog̃ mell' iõuendõre meg ne ñilatkozzik / ęs femmi el titkolt dolog ninczen / hog̃ mell meg nem tudattatik iõuendõre.* (SÚT. I. 103a)

⁹ A kódexek korának nyelvújító fordítói más esetekben is vezettek be új (használatú) kötőszókat a latin megfelelők visszaadására (vö.: *monnal* 'mint', *mert* 'hogy').

(29b) *Semmi ke· ol' fédzèt ki nem m̄gièlentètic / z fēmi ol' reitec ki nē megtudatic* (MünchK. 69vb)

A *hogyki* visszaszorulásával ebben a típusban a puszta vonatkozó névmás maradt pozícióban.

b) A *ki*, a *hogy* és a *hogyki* típus azokban a mondatszerkezetekben kínál választási lehetőséget, amelyekbe a *hogy* szerkezetkombinációval, az egyes szerekezetfajtákra jellemző használata révén kerülhetett (következményesség, cél- és okhatározás, lényegi tartalomadás; azaz az (1)–(3), (6c), (7c), (8)–(14) adatok példázta esetekben). Olykor törekvés látszik arra, hogy a kötőszó-összetétel fővariáns legyen a következményesség jelölésében, mint például Bornemisza Péter egyik művében:

(30) *hirtelen oly segítségel lesz : hogy kin mind egez eletekben amelkrodnac* (Örd. 715a)

(31) *olly nagy kisirtet iõne reaiokis, hogy ki miat mindennap valami szõrnyű bûmben esnenec* (Örd. 828a)

A *hogyki* visszaszorulásával ebben a típusban a jelölt – azaz az egyszerű vonatkoztatáson túlmutató értelmezést kifejezetté tévő – esetekben a *hogy* maradt pozícióban, míg a jelöletlen esetekben a vonatkozó névmás.

4.3. Tagmondathatár-újraelemzés?

A *hogyki* típus létrejöttének egyik lehetséges módjaként többen – mintegy mellékszálként – egy szerkezeti átrendeződést is számon tartanak: a tagmondathatár újraelemzésének lehetőségét (Rácz, Juhász, Dömötör 1995). Ebben az esetben a szomszédos pozíció és az újraértelmezéshez lehetőséget adó szerkezeti feltételek eredményezik az összetett kötőszó kialakulását.

Az idevonatkozó szokásos adatértelmezés szerint az újraelemzés a következőképpen játszódhatott le. A kiinduló szerkezet egy (legalább) három tagú és szintű tagmondategyüttes, amelyben az elől álló abszolút főmondat *hogy*-os mellékmondatába a kötőszó után egy vonatkozó mellékmondat ékelődik be. A tagmondatok és velük a kötőszók kapcsolatának átértelmeződése a szokásos magyarázat szerint úgy történne, hogy a vonatkozó mellékmondat, élén a *hogyki* együttesével, „közvetlen kapcsolatba lép” az abszolút főmondat, majd a korábbi *hogy*-os mondatnak a beékelést követő része valamiképpen leszakad (?) a szerkezetről. Ez a magyarázat azonban – amelyet korábban magam is elfogadhatónak tartottam – valójában nem tűnik elég meggyőzőnek. A fordítások olykor hosszasan kanyargó összeékelte tagmondatai és tagmondattömbjei sem látszanak elégségesnek ahhoz, hogy az újraelemzéshez alapot, a nyelvhasználat számára pedig letisztult mintát teremtsenek. Emellett az újraelemződéssel kapcsolódás alapfeltétele sem magától értetődően adott, hiszen az abszolút főmondatban nem

feltétlenül van alaptagul kínálkozó névszó (mint a lentebb következő példák is mutatják).

A beékeléses mondatkapcsolatok valóban jelenthetnek forrásszerkezetet a *hogyki* számára, de az előzőekben vázoltakkal ellentétben másféle folyamatnak kellett lejátszódnia.

A kötőszók efféle fúziójának forrásszerkezetéül azok a tagmondat-együttesek alkalmasak, amelyekben a főmondat és a neki közvetlenül alárendelt mellékmondat kapcsolata a *hogy*-nak a kitételét és a hiányát is megengedi:

(32a) Parancsolta, hogy büntessék meg. ~ Parancsolta, büntessék meg.

Ezek a szerkezetek, ha a kötőszó után beékelődik egy vonatkozó mellékmondat, a következő újraelemzési lehetőséget tartalmazzák:

(32b) Parancsolta, [[hogy [ki ellenszegül,] büntessék meg.]] →
Parancsolta, [[hogyki ellenszegül,] [büntessék meg.]]

Azaz: főmondat [[+ *hogy* [+ *ki* + mellékmondat2] + mellékmondat1]] → főmondat [[*hogyki* + mellékmondat2] + [mellékmondat1]]. Ez – ahogy a séma, valamint az (5) adat is mutatja – például tárgyi alárendelések esetében lehetséges (33), (34), de előfordul célhatározós szerkezetekben is.

(33) *adyad the alázatosydnak | hogý kýk ewtheth ýgazaan ystenzýleýének hýzýewk ew the nálad walo esedezeesywel megh sege ýthessewnk* (FestK. 200–1)

(34) *iftennek ygaffaga azt agya hogy ky yt ez velagban nem akart penitenciat tartany mykoron tehette volna az ew halalanak ydeyen nem tarthat* (PéldK. 84–5)

(35) *the zolgaýdnak býneyth meg bochassad | hogý kýk theneked mý mýwelkedethynkbevl nem kelhethewnk | [...] mý wronk yesus christusnak esedezeese mýath ýdwezewlýewnk* (FestK. 136–7)

(36) *zolganak zemelyet veue fel [...] hogý býnekkel meg holtal · jgassaggal elý [ti. te]”* (HorvK. 43)

A gyakori beékelődés nyomán keletkező újraelemzés lehetséges forrás, és a folyamat bele is illik az összetett kötőszók kialakulásának egyik ismert (és a 2.1. pontban bemutatott) grammatikalizációs típusába. Tényleges lefutását azonban nem lehet igazolni – a fentebbi példák is csak a forrásvidéket szemléltethetik. Az újraelemzés eredménye valójában akkor simul be a korszak *hogyki* kötőszós szerkezeteinek sorába, amikor a tagmondatok sorrendje megfordul, hiszen a *hogyki*-vel kapcsolt mellékmondatok tipikusan a főmondatuk után állnak. Akkor viszont már a – másféleképpen is létrejöhetett – eredményt látjuk; a feltételezett újraelemzés tehát folyamatában nem ragadható meg. Ezért az e pontban

bemutatottak inkább csak eshetőségként, semmint érvényes magyarázatként regisztrálhatók.

5. Időbeli és gyakorisági megfigyelések

A *hogyki* típusú összetételek második tagja a vonatkozó névmási kötőszók történetének korai jellemzőit mutatja. Két meghatározó jegye is arra vall, hogy az összetétel kialakulását a korai időszakban kell keresni. Az egyik: a [-] élő jelentésjegyű alaptagok mellett is elsőprő többségben van a *hogyki* (a *hogymi* és a *hogymely* ellenében). A másik: a vonatkozó névmás előtag nélkül állandósult a kötőszóban.

Mivel használata a kései ómagyar legelején, a JókK-ben már megfigyelhető, feltehető, hogy létrejött a korai ómagyar korra nyúlik vissza:

(37) *Azert zent attyanak mend ew tarfj kewzewl nem volt oly hogj kj inkab tudofbuoltuolna ew tytkyrol* (JókK. 61)

(38) *cȳnalna egj ekes helyet frater Egjednek yftenj nezeffre · / hogj ky lattauala holot mennjeyj edeffegeket nezhettne* (JókK. 25)

A (38) latin megfelelő nélküli, eltévedt tagmondat (a szövegkiadó megjegyzése szerint: fordítási zavarral terhelt környezetben álló, értelmetlen betoldás; P. Balázs 1981. 70). Vagyis a *hogyki* már a korai szövegalkotó önálló eszköz-készletében is szerepel, és nemcsak a latin közvetlen befolyása alatt jön a tollára.

Bár a *hogyki* keletkezése tehát korábbra tehető, alig-alig bukkan fel a XVI. század előtről fennmaradt kódexszövegekben. A JókK.-ben ritka; a FestK.-ben a mondathatár újraelemzésének szerkezeti forrása jelenik meg (pl. 50–51; 200–201); a MünchK. és a JordK. két olyan helyén (Lk. 12,2; 12,33), amelyek párhuzamában Sylvester Jánosnál az összetett kötőszó áll, egyszerű *ki* szerepel (ez azonban inkább Sylvester János megoldását emeli ki, hiszen más fordítások párhuzamos helyein is az egyszerű vonatkozó kötőszó található.) A korai adathiány ugyanakkor nem jelenti feltétlenül azt, hogy a XVI. század előtt kevesebbszer volt használatos a kötőszó (elég a fennmaradt források korlátozott számára gondolni). Emellett érdemes már itt utalni a későbbi források vizsgálata során szerzett tapasztalatra: a *hogyki* megléte vagy hiánya művenként igen változó, tehát nagyon is lehetséges, hogy a fennmaradt korai szövegek alkotói nem koraiságuk, hanem egyéni választásuk alapján mellőzték a kötőszót.

A XVI. századi szövegekben lényegesen nagyobb mennyiségben található adatok. Ez a relatíve nagyobb mennyiség azonban – mint erről már a bevezetésben is esett szó – valójában meglehetősen kis adatszámot jelent. A kései ómagyar korra vonatkozóan 100%-nak véve az összes vonatkozó névmási kötőszót – álljon önmagában vagy a *hogy*-gyal összetételt képezve –, a *hogyki* típust mindössze 2,3% képviseli a kötőszó előfordulása szempontjából leggyakoribb mondattípusban, a minőségjelzői (és értelmező jelzői) mellék-

mondatokban.¹⁰ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kötőszó – életrajzának teljes adatolható szakaszában – kifejezetten ritkán jelenik meg a leírt szövegekben.

Elterjedtsége ugyanakkor nagy szórást mutat a szerzők és szövegek között. Vannak kódexek (és még sokkal nagyobb arányban nyomtatott művek), amelyekben egyetlen *hogyki* sem található, másokban éppen csak fel-felbukkan a kötőszó. Míg vonatkozó névmási kötőszós szerkezet általában minden lapon több is előfordul, a *hogyki* esetében már az is figyelemfelkeltő, ha az adott műben átlagosan minden 25-48. lapon találunk rá egy-egy adatot (VirgK., HorvK., DomK., CornK.);¹¹ ahol pedig relatíve gyakorinak mondható, ott 7-12 laponként jelenik meg (PéldK., MargL.). A MargL. egészen kimagasló, 34-es összelemszámot ad, ami azonban a műben megjelenő vonatkozó kötőszós szerkezetek számához képest még mindig igen jelentős kisebbséget mutat (a vonatkozó kötőszók fölénye több mint hétszeres).

6. A nyelvhasználó választása

Azzal kapcsolatban, hogy a nyelvhasználó a *hogyki* típusú kötőszót választja-e, vagy marad az összehasonlíthatatlanul gyakoribb *ki* mellett, további kérdések és állítások adódnak.

6.1. Grammatikai tendencia?

A változatokkal kapcsolatban mindig az egyik legfontosabb kérdés: megragadhatók-e olyan sajátos szerkezeti jegyek, amelyek jelenlétében inkább az egyik variáns szerepel a másik ellenében? Vagyis kimutatható-e általános grammatikai tendencia, amely a nyelvhasználót arra készíti, hogy a *ki* ellenében a *hogyki*-t válassza?

A *hogyki* kialakulásának és átmeneti életben maradásának eddigiekben áttekintett lehetőségeit végigkövetve a fentebbiekben már kirajzolódott a válasz: a *hogyki*-t tartalmazó mondatokban nincsen az (utalószó +) alaptag + mellékmondat szerkezeteknek olyan sajátos közös jellemzője, amely előhívja (vagy legalábbis segíti), hogy a nyelvhasználó ezt a kötőszót válassza. Általános tendenciát tehát nem lehet megállapítani. Mint az előzőekben láttuk, különféle szerkezet típusokról beszélhetünk, amelyek felől azok az impulzusok érkezhettek, amelyek a *hogy*-ot és a *ki*-t összekapcsolódásra készítették. (Mivel a két leggyakoribb alárendelő kötőszó összetételéről és különböző típusú mondat szerkezetekről van szó, talán nem alaptalan többféle feltételezést is fenntartani.) Erőteljessé azonban egyik folyamat sem vált, mint fentebb már szintén volt róla szó, mindegyik érintett szerkezet típusban a *hogyki* messze kisebbségben lévő mellékvariáns maradt. A szabad váltakozás akár a közvetlen

¹⁰ A TNyt. 2/2. törzsanyaga alapján (Dömötör 1995. 674, 692).

¹¹ Az itt felsorolt előfordulási adatok közepes méretű (illetve ilyenre visszavetített) lapontként értendők. Közepes méretűnek egy hozzávetőleg 750–800 betűhelynyi szöveget tartalmazó kódexlap tartható.

mondatkörnyezetben (39), (40), illetve szövegpárhuzamokban is (28a–b), (29a–b), (41a–b) tetten érhető:

(39) *Elfewt az halalt ky myndennel rettenetesb mafodykat az yewuendew yteletewt hogy ky ygen felelmes* (PéldK. 73)

(40) *mierottönk* (ti. hívat sz irgalmasnak) / *kik vetközönk es býnt tottönk* / *Auağ nemde Lak az igazaknac vağee attýok hoğ kiknec o artatlansagoc [...]* *oluastatic* (NagyszK. 79–80)

(41a) Lk. 12,33: *Oll' erfiñeket ßerezetek magatoknak / hoğ mell'ek meg nem oulnak* (SÚT. I. 103b)

(41b) *zerezy'etek tymagatoknak fakokat kyk megh nem awlnak* (JordK. 124vb)

6.2. Regiszterbeli, dialektális, műfaj szerinti meghatározottság?

A változatokra vonatkozó másik legfontosabb kérdés: megjelenésük kapcsolódik-e szociolingvisztikai vagy esetleg az irodalmi műfajok meghatározta tényezőkhöz, azaz regiszterhez, dialektushoz, műfajhoz?

Bár a *hogyki* ritka, a nyelvhasználati rétegeket illetően mégis igen széles a használati köre. Éppúgy előfordul a kéziratos irodalom korában született különböző műfajú egyházi szövegekben – imádságban, prédikációban, legendában, traktátusban, passióban –, mint a nyomtatott művek korszakában keletkezett művekben is (predikációban, szépprózában, énekekben stb.). Versben és prózában, latinból fordított (42) és magyar nyelven fogalmazott (43) mondatokban is megjelenik:

(42) *vagyion magerorzagban vy zent · zent margyt azzon · bela kyralnak leanyja · hog ky tezen nagysok chodakat* (MargL. 186) ~ *vos habetis novam sanctam in ungaria, sanctam Margaretham, filiam Belae regis, quae facit multa miracula*

(43) *Ez vala ez soror evrsebet · hog ki zent margyt azzonnak tarsa vala* (MargL. 209; latin forrásmondattal nélkül)

A *hogyki* szabad kezeléséről tanúskodik továbbá, hogy a fordító latin szószerkezetek magyar mellékmondattá alakításakor is a vonatkozó kötőszó alternatívájaként számol vele:

(44) *Vala egy soror ez clastromban · hog ky vala ieles nemes nemzetbevl tamaduan* (MargL. 117) ~ *Quaedam etiam altera virgo sanctimonialis eiusdem per omnia conditionis*

(45) *Egy nemevnemev mukas ember hogy ky pinter es alc* (MargL. 139) ~ *laborator quidam artis carpentariae*

A magyar nyelven fogalmazott szövegek sorában – a magánéleti regiszter részeként – misszilisekben is feltűnik, nemesekében éppúgy, mint alacsonyabb

származásúak által írtakban vagy íratottakban. Használata generációktól sem feltétlenül függ; a (46) Nádasdy Tamástól származó adat (írnoka leírásában), a (47) fiától, Nádasdy Ferenctől (saját kezű leírásában):

(46) 1559: *Jól lehet itt az királyné asszony udvarába mondnak egy embert, hogy ki igin esmér az szemfájdalomról* (NádLev. 42)

(47) 1569: *ű utánok jűnek szekerek, hogy kik annyi érő török marhát hoznak* (NádLev. 209)

Perek tanúvallomásainak szövegét – mint a magánéleti regiszter másik meghatározó forrását – nemigen foghatjuk vallatóra, hiszen magyar nyelvű perkiadások csak a XVI. század végétől kezdve hozzáférhetők. Annál meglepőbb viszont, hogy a legkésőbbi adat éppen egy per szövegéből való (ez egyben az egyetlen, perszövegből származó példa):

(48) 1606: *A dicunt. Hogy ők directe vgyan chyak az I-n keresik karokatt, mert az mjenmő zegeny emberre mutat az ·I·, hogy kj az előt valo nap twzelleth volna ott közel az pinczeknel, annak chyak zayaba való falattya sinchyen, nem hogy valamjt keresnenek rajta.* (Úsz. 125 sz.)

A kötőszó tehát nem mutatkozik regiszterfüggőnek, és használatát nem határozza meg sem a szöveg műfaja, sem keletkezésének módja (fordítás-e vagy fogalmazvány). Megjelenése a szerző egyéni választásán múlik. Megfelelő mennyiségű adat hiányában nem lehet állást foglalni abban a kérdésben, mennyiben meghatározó a szerző dialektusa. A színes paletta ismerhető része földrajzilag is meglehetősen széles körű elterjedtséget sejtet (Pest–Buda, Dunántúl, Tiszántúl, Felvidék stb.).

Egy elem széles körű, mégis szórványos jelenléte kétféle feltételezést is meg szokott engedni használatának eredetével kapcsolatban. Vagy a szóbeliség a forrás, vagy pedig bizonyos írásos hagyomány szüremkedik be szórványosan a fennmaradt szövegekbe. A *hogyki* esetében ez utóbbi látszik elfogadhatóbb feltételezésnek; mind a történeti nyelvérzék sugallta intuíció, mind a feltételezhető latin fordítási hatás, mind pedig a XVI. század vége körül megszűnő használat ellene szól annak, hogy a *hogyki*-ben a szóbeliség elterjedt, virulens elemét gyanítsuk.¹² A misszilisekből származó adatok nem alkalmasak arra, hogy – a szövegek magánéletiségére hivatkozva – érvként szolgáljanak a mellett, hogy a *hogyki*-nek mégis a szóbeliség lehetett a forrása. Egyrészt az elem levelekbeli előfordulása szintén igen szórványos, másrészt – ahogy a bevezetőben már szó esett róla – a korszak írástudóinak nyelvhasználata nem feltétlenül független a tanult latin mintáktól. Egyszerűen fogalmazva: nem

¹² Bár korábban elképzelhetőnek tartottam a szóbeliséget is mint forrást (Dömötör 2011. 103), előadásomhoz való hozzászólásában Korompay Klára (a történeti intuícióra utalva) és Haader Lea (a latin fordítási hatás lehetőségére hivatkozva) meggyőztek ennek kevésbé valószínű voltáról.

magától értetődő, hogy a misszilisekben feltűnő összes jelenségnek a magánéleti (és magyar nyelvű) regiszter a forrása. (A perek szövegeinek esetében pedig még bonyolultabb volna ez a kérdés.)

Az elemet a legtöbb szövegalkotó mellőzte (esetleg csak véletlenszerűen írta le), másoknak gyakrabban jött a tollára. Emellett bizonyos iskolák is teremthettek mintát a terjesztéséhez; ahogyan például rendszeresen jelen van Nyulak szigeti domonkos és az óbudai klarissza kódexben, Bornemisánál és bizonyos személyek missziliseiben.

7. Összegzés

Az írásbeliségben a XV. századtól a XVI–XVII. század fordulójának tájáig adatolható *hogyki* kötőszó keletkezése elsősorban a *hogy* terjeszkedésével függhet össze. A *hogy* elkezdett ráterjedni azokra a szerkezetekre is, amelyek élén eredendően vonatkozó kötőszó állt (a folyamatnak különböző okai lehettek). A két kötőszó együtteséből adódó *ki ~ hogyki* kötőszóváltozatok mellett bizonyos szerkezet típusokban a *ki ~ hogy ~ hogyki* hármas váltakozás jöhetett lére.

A *hogyki* ritka elem maradt. Használatában nem tapinthatók ki sem általános grammatikai, sem szociolingvisztikai tendenciák. Felbukkanása a szövegalkotó egyéni választásán múlik, amelyben esetleg mintakövetés nyomai is megfigyelhetők. (Ez utóbbiak miatt a kötőszó jelenlétének / jelen nem létének vizsgálata a kódexek szöveg hagyományozódásának általános kérdéseire is szolgáltathat adalékokat.¹³)

A források datálása és rövidítésük feloldása:

BSvKL. = *Battyhány Ferencné Svetkovics Katalin levelei* (Szerk.: Terbe Erika, MNyT., Bp., 2010.)

CornK. = *Cornides-kódex*, 1514–1519.

CzechK. = *Czech-kódex*, 1513.

DomK. = *Domonkos-kódex*, 1517.

ÉrsK. = *Érsekújvári kódex*, 1529–1531.

FestK. = *Festetics-kódex*, 1494 előtt

GyöngyK. = *Gyöngyösi kódex*, XVI. sz. eleje

Hoffgr. = *Hoffgreff-énekeskönyv*, Kolozsvár, 1554–1555.

HorvK. = *Horváth-kódex*, 1522.

JobbL. = *Jobbágylevelek* (MNy., több évfolyam; közli: Eckhardt Sándor)

JordK. = *Jordánszky-kódex*, 1516–1519.

KrizaK. = *Kriza-kódex*, XVI. sz. eleje

LevT. = *Magyar Levelestár I.* (Szerk.: Szalay Ágoston, Pest, 1859.)

MargL. = *Margit-legenda*, 1510.

MünchK. = *Müncheni kódex*, 1416 / 1466.

¹³ Ezekről részletesen írtam a jelen tanulmány előzményében (Dömötör 2011: 103–107).

NádL. = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése* (Szerk.: Kákonyi Árpád – Szalay József, MTA, Bp., 1882.)

NagyszK. = *Nagyszombati kódex*, 1512–1513.

Ozor. = *Ozorai Imre vitairata*, Krakkó, 1535.

Örd. = *Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek*, Sempte, 1578.

PéldK. = *Példák könyve*, 1510.

SÚT. = *Sylvester János: Új Testamentum*, Újsziget, 1541.

Száz. = *Századok*. (A Magyar Történelmi Társulat közlönye.)

SzékK. = *Székelyudvarhelyi kódex*, 1526–1528.

TKr. = *Tinódi Lantos Sebastyén: Krónika*, Kolozsvár, 1554.

Úsz. = *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. (Szerk.: Varga Endre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.)

VirgK. = *Virginia-kódex*, XVI. sz. eleje

Változó évszámú szövegek (levelek) esetében az évszámokat az adatok társaságában közlöm.

Hivatkozások

Bácskai-Atkári Júlia 2013. *A véges alárendelő összetett mondatok története*.

Kézirat, 2013. 265–312.

Batta Béla 1908. *A melléknévi mondatok népies használata*. (NyF. 51.)

Athenaeum, Bp.

Diesel, Holger 1999. *Demonstratives: form, function, and grammaticalization*.

John Benjamins Publishing Co., Amsterdam.

Dömötör Adrienne 1995. A minőségjelzői mellékmondatok; Az értelmező jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd [főszerk.] – Rácz Endre [szerk.]: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2*. Akadémiai Kiadó, Bp. 666–79; 686–92.

Dömötör Adrienne 2001. *Gyöngyösi kódex*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.

Dömötör Adrienne 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban.

In: Büky László – Forgács Tamás [szerk.]: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 37–45.

Dömötör Adrienne 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok – állomány- és változásvizsgálat. In: Haader Lea – Horváth László [szerk.]: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 38–63.

Dömötör Adrienne 2011. Egy kötőszó, *hogyki* nem gyökeresedett meg. In:

Csiszár Gábor – Darvas Anikó [szerk.]: *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Magyar nyelvtörténeti, szociolingvisztikai, dialektológiai tanszék, Bp. 101–108.

É. Kiss Katalin 1998. Az alárendelő összetett mondat. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Bp. 127–155.

- Galambos Dezső 1907. *Tanulmányok a magyar relativum mondattanából.* (NyF. 43.) Athenaeum, Bp.
- G. Varga Györgyi 1992. A vonatkozó névmások. In: Benkő Loránd [főszerk.] – E. Abaffy Erzsébet [szerk.]: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1.* Akadémiai Kiadó, Bp. 524–43.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd [főszerk.] – Rácz Endre [szerk.]: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2.* Akadémiai Kiadó, Bp. 506–665.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea – Horváth László [szerk.]: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből.* Tinta Könyvkiadó, Bp. 77–87.
- Harris, Alice C. – Campbell, Lyle 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective.* Cambridge University Press.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization.* Cambridge University Press.
- Hernández-Campoy, Juan – Conde-Silvestre, Juan Camilo [ed] 2012. *The Handbook of Historical Sociolinguistics,* Wiley-Blackwell, Oxford.
- Juhász Dezső 1992. Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok. In: Benkő Loránd [főszerk.] – E. Abaffy Erzsébet [szerk.]: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1.* Akadémiai Kiadó, Bp. 786–94.
- Kenesei István 1992. Az alárendelő mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc [szerk.]: *Stukturális magyar nyelvtan 1.* Akadémiai Kiadó, Bp. 529–591.
- Kielkiewicz-Janowiak, Agnieszka 2012. Class, Age, and Gender-based Patterns. In: Hernández-Campoy, Juan – Conde-Silvestre, Juan Camilo [ed] 2012.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan 3.* MTA, Bp.
- P. Balázs János 1981. *Jókai-kódex.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- Rácz Endre 1963. *A magyar nyelv következményes mondatai.* (NyudÉrt. 39.) Akadémiai Kiadó, Bp. 44–5, 85–7.
- Raumolin-Brunberg, Helena 2005. Language change in adulthood: historical letters as evidence. *European Journal of English Studies* (9) (1): 37–51.
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar kötőszók 2.* Az MTA Könyvkiadó hivatala, Bp. 85–9, 177.

Dömötör Adrienne

MTA Nyelvtudományi Intézet

domad13@gmail.com